

Mitchell G. Ash – Jan Surman (eds.): The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918.

Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 258 oldal.

Lassan egy évtizede, hogy Pieter M. Judson elindította kutatási projektjét, melynek célja a 19. és 20. századi Közép-Kelet-Európa történelmének kimondottan nem nemzeti alapú és nem nacionalista narratívákra alapuló megírása, a régió történetének új – depatologizált, illetve európai összehasonlító – kontextusba helyezése.¹ Judson kutatása, melynek eredménye a Harvard University Press kiadásában lesz olvasható, nem egyedülálló, amennyiben illeszkedik a Habsburg Monarchiát és Közép-Európát multietnikus, multikulturális és többnyelvű, nemzetek és nemzetiségek felett álló konstrukcióként kezelő historiográfiai irányzatba. Látványosan ezzel tökéletesen ellentétes irányban helyezkedik el a 2012-ben megjelent *The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918* [*A tudományos tudás nacionalizációja a Habsburg Birodalomban, 1848–1918*] című kötet, melynek szerkesztői, Mitchell G. Ash és Jan Surman, a (természet) tudományok nemzetépítő, illetve a nemzetiségi törekvések tudományépítő és -szervező szerepének vizsgálatára helyezik a hangsúlyt. A tudományos gondolkodás és gyakorlat – mint azt a kiadvány szerkesztői és számos szerzője hangsúlyozzák – legalább annyira nemzetközi, mint nemzeti irányultságú, és a kötet egyik fő érdeme, hogy megmutatja: a sokrétű és soknyelvű Monarchiában a gyakran objektív ideálként kezelt természettudományok a nemzeti és nemzetiségi törekvések hatására a nacionalizmus által befolyásolhatók és alakíthatók voltak. A természettudományok (köztük az anatómia, a geológia, a fizika, a kémia, a szeizmológia) mellett több szerző is foglalkozik a társadalom- és bölcsészettudományok (nyelvészet, jogtudomány, filozófia, néprajz) nemzetiesítésének kérdésével, így a kötet a közép-európai tudomány (*science, Wissenschaft*) és a tudás (*knowledge, Wissen*) történetének, valamint a tudomány és a nacionalizmus kapcsolatának, illetve egymásra hatásának újragondolásához is hozzájárul.

A szerkesztők bevezetésükben négy rendező elvet fejtenek ki, melyek alapján összekapcsolhatónak látják a nacionalizmus és a nemzetépítés fogalmát a tudománytörténeti kultúrák, illetve a tudományos gondolkodás és tudás kialakulásával, valamint terjesztésével. Az első a „szociokulturális differenciáció”: a nemzet mint elképzelt közösség elvének átalakulása és kisajátítása különböző társadalmi rétegek által és között (az elitektől a hétköznapi emberekig, „elit” és „populáris” diskurzusokban), vagyis a nemzeti és nemzetiségi identitás bonyolult kapcsolatrendszere multikulturális és többnyelvű terekben. A második irányelv, mellyel kapcsolatban Ash és Surman szintén az elmúlt pár évtized eredményeire hivatkozik, a regionális és határvidéki perspektívák

¹ Judson, Pieter 2016: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA.

fontossága a történeti nacionalizmus komplexitásának vizsgálatában, vagyis a kérdés, hogyan alakulnak át a helyi és regionális identitások a nacionalista diskurzusok elfogadása (vagy visszautasítása) során. A birodalmi hatalmi politika vizsgálatának decentralizációja a társadalmi és kulturális perspektívák javára az elmúlt évek történeti tanulmányaiban megerősíti a szerzőket a kulturális megközelítés fontosságába vetett hitükben: példa erre a *Kulturnation* és a *Staatsnation* fogalmainak konfliktusa a Monarchia szemszögéből. A harmadik vezérelné a sokat és sokak által vitatott központ-periféria modell, mely a politikai, gazdasági és kulturális fejlődés értelmezését erre a meglehetősen egyszerű dichotómiára vezeti vissza, bár megengedve az úgynevezett periféria relativizációját a helyi, „provinciális” központok révén, melyben ezek a terek egymással és a központtal saját kapcsolati és hatalmi hálót alakítanak ki. Ash és Surman, bár elismerik a modellt illető egyes kritikák jogosságát, hangsúlyozzák annak „produktív potenciálját” is – különösen, hogy ebből az irányból vezet be a negyedik tematikus blokként szolgáló kutatási trendet, a manapság szintén meglehetősen divatos közép- és kelet-európai „posztkolonializmust”, vagyis a koloniális és posztkoloniális struktúrák alkalmazását a közép-európai régió politikai és kulturális folyamatainak vizsgálatában. A szerkesztők elismerik, hogy a tengerentúli gyarmatokkal rendelkező birodalmak és Közép-Európa közötti különbség ugyan valamivel többnek tűnik, mint a hasonlóság, ám a német nyelv szerepét a Habsburg Birodalom politikájában és „civilizációs” törekvéseiben birodalmi és regionális szinten is a kolonializáció folyamatának szerves részeként értékelik. Ennek eredményeként a birodalmi és nemzetépítő stratégiák nem feltétlenül egymás ellenében, hanem esetenként egymásba folyva működtek a századforduló környékén (2–13).

A bevezetésen átfutó szál, mely aztán több tanulmányban visszaköszön, a nemzet tudományos nyelvének, valamint a tudományok és tudományágak nemzeti nyelvének kialakulása és fejlődése (illetve kialakítása és fejlesztése) – különös tekintettel a tudomány nemzetközi karakterére – egy olyan területen és időszakban, ahol a német nyelv nemcsak a politikai és társadalmi elit, az oktatás vagy a kultúra, hanem a tudományos élet és a tudósok közötti kommunikáció nyelve is volt.

A tudományok vernakuláris nyelvének fejlődését, a nemzeti tudományok kialakulását és intézményesülésének folyamatát vizsgálja Jan Surman tanulmánya. A szerző a nyelv közvetlen és közvetítő szerepét emeli ki a nemzetiségi ideológiák, illetve a tudományos közösség nemzeti és nemzetközi elkötelezettségei között. Ezt illusztrálják a nemzeti tudományos alapszókincs kialakítására tett erőfeszítések és ezzel egyidejűleg a nemzetközi terminológia használata, valamint az idegen nyelvű publikációk fontosságának hangsúlyozása a nemzeti tudományos közegben. Surmannal párhuzamos gondolatmenetet követ Johannes Feichtinger tanulmánya, melyben a szerző az államnemzet (*Staatsnation*), kultúrnemzet (*Kulturnation*) és a nemzetállam (*Nationalstaat*) fogalmainak ki- és átalakulásán keresztül vezeti le a (nyelvi) nacionalizmus és a tudományos auto-

nómiára való törekvés közötti konfliktust az osztrák politikai és tudományos közösségben a Monarchia idején és annak összeomlása után.

A tudományos nyelvek átalakulása mellett a tudományok intézményesülése és annak nemzeti perspektívái képezik a másik szálát, mely köré a kötet szerzői építkeznek. Marianne Klemun a Habsburg Birodalom geológiai felméréseinek (1849–1867) kapcsán a Monarchia koherens egésszé való hivatalos feltérképezésének folyamatát – melynek során a Monarchia geológiai felmérése szimbolikus egésszé kapcsolja a birodalom különböző részeit – veti össze a geológiai tudás lokális és nemzeti változataival. Az 1848-as forradalmak kudarcát követően indított projekt – melynek elsődleges célja a geológiailag sokszínű birodalom tudományos szempontok alapján meghatározott egységes képének kialakítása volt – eredményeképpen a soknyelvű, soknemzetiségű Monarchia térképe a felmérést követően nemcsak földrajzilag harmonizálódott, hanem egy a politikai konszenzus kultúrájában gyökerező szimbolikus konstrukció, egységes terület képét is mutatta. Soňa Štrbaňová cseh vegyészek tudományos tevékenységén keresztül mutatja be, hogy a természettudományok lehettek éppannyira patrióták, mint nemzetköziek, amennyiben a 19. század végének cseh tudósai és a cseh tudományos intézmények egyidejűleg törekedtek a cseh tudományos terminológia és önálló tudományos intézetek, valamint (különösen szláv) nemzetközi együttműködések kialakítására. Az esettanulmányban tárgyalt vegyészek tudatában voltak a nacionalizmus és sovinizmus veszélyeinek, és gondosan ápolták nemzetközi kapcsolataikat: példaként hozza fel a szerző az ipari és alkalmazott területeken dolgozó vegyészeket, akik az együttműködés előnyeinek tudatában fenntartották kapcsolataikat német kollégáikkal, miközben más tudományágak igyekeztek teljesen elhatárolódni a német tudományos közösségtől.

A tudományok intézményesülése mellett a diszciplínák megerősödése is fontos szerepet tölt be több szerző írásában. Deborah Coen kiváló tanulmányában a szeizmológia intézményesülésének történetét írja le, a katalizátorként szolgáló 1895-ös ljubljanai földrengéstől kezdve az Osztrák Tudományos Akadémia által kezdeményezett birodalmi megfigyelési hálózat megszervezésén át a megfigyelés, elemzés és kommunikáció fontosságának hangsúlyozásáig még olyan földrengésben szegény területeken is, mint Galícia vagy Bukovina. Coen megközelítésében a Habsburg birodalmi szeizmológia decentralizált, de uniformizált tudomány, mely az osztrák geológus Eduard Suess „tektonikus” hipotézisének köszönhetően új perspektívából közelíti meg nemcsak a földrengéseket, de a régiók, illetve a birodalom határait és határvidékeit, valamint a központ és a peremterületek fogalmát is. Tatjana Buklijas az anatómia tudományának átalakulását és a bécsi anatómia krízisét politikai és társadalmi megközelítésben vizsgálja két bécsi anatómusprofesszor munkásságán keresztül, de nem a jobb- és baloldali középosztály ellentétét, hanem a bécsi urbánus Emil Zuckerkandl és a tiroli „németérzületű és szabadságszerető” (*deutschführender und freiheitsliebender*) Carl Toltd (209) konfliktusát középpontba helyezve.

A magyar tudomány a kötetben kifejezetten jól reprezentált, hiszen három tanulmány is a magyar tudományosság különböző, 19. és 20. századi aspektusaival foglalkozik. Palló Gábor témája a „tudományos nacionalizmus”, vagyis a tudományokban (Palló értelmezésében a természettudományok: fizika, kémia és biológia) felmerülő nacionalizmus és a tudományokon alapuló nacionalizmus, melyeket Ernest Gellner nacionalizmusdefinícióján keresztül vezet le. Frank Tibor Eötvös József és Loránd a tudomány oktatás(politiká)ban betöltött szerepéről ír, kiemelve, hogy a két Eötvös, apa és fia számára összeegyeztethető volt a német nyelv paradigmatisz szerepe és használata a nemzetközi (és magyar) tudományosságban, valamint a magyar nyelv használatának bevezetése és messze-menő támogatása a közép- és felsőoktatásban. Marius Turda az 1910–1911-es, a Monarchiában első nyilvános eugenikavítáról szóló tanulmánya a tudományos közösség és a nyilvánosság szerepét hangsúlyozza a fajegészségtan helyi értelmezésében az egészséges magyar nemzetet illetően: a magyar tudományos közösségnek a vita során alkalma nyílt nemcsak arra, hogy a nemzetközi evolúciótudomány újabb eredményeit összekapcsolja a hazai örökléstani és fajhigiéniai kutatásokkal, hanem arra is, hogy ezeket társadalmi, illetve politikai kontextusba is helyezze. Noha a három magyar témájú tanulmány különböző szemszögből közelíti meg a nemzeti tudomány kialakulásának kérdéskörét, ezekről mondható el, hogy a legkevésbé illeszkednek a kötet bevezetőjében felvezetett témakörökhöz, annak ellenére, hogy nemcsak Frank, de Palló is kitér a német nyelv mint tudományos *lingua franca* szerepére. Különösen feltűnő, hogy bár mindhárom tanulmány kapcsolható lenne a központ-periféria modellhez és a posztkolonializmus közép-európai alkalmazása által felvetett kérdésekhez is – különösen, hogy Magyarország, Monarchián belüli helyzetét tekintve, kettős szerepben játszhatná a központot és a perifériát, a birodalmi központot és a kolóniát is –, sem a szerkesztők, sem a szerzők nem élnek különösképpen a helyzet kínálta lehetőségekkel.

A tanulmányokat végigolvasva némileg megkérdőjelezhető, hogy a szerkesztői bevezetésben elővezetett négy kutatási trend és a bennük szorosán egymásra épített számos elmélet és fogalom mennyiben jelennek meg a tanulmányokban, illetve a szerzők egyéni célkitűzéseiben; és ezt kissé megszenvedti a kötet kohéziója. Különösen a bevezetésben súlyozott központ-periféria paradigma és posztkoloniális elmélet tekintetében ironikus, hogy a birodalom keleti és déli régióira (például Galícia, Bukovina, Horvátország vagy Bosznia) jóval kevesebb figyelem irányul, mint az erősen reprezentált osztrák, magyar és cseh (valamint éppenséggel a Monarchia határain kívül eső lengyel) területekre. Főként a bevezetésben feltűnő a lengyel példák sokasága, és ha ez nem is meglepő Jan Surman kutatási érdeklődésének és témáinak ismeretében, a kötetben szereplő tanulmányok és a rendkívül gazdag hivatkozott nemzetközi szakirodalom elég példát szolgáltatott volna a Monarchia határain belülről is (a bevezetésben említett kevés magyar példa között szerepel például a Magyar Tudományos Akadémia alapítása, szerencsétlen módon 1845-re datálva [10]). A posztkoloniális megközelítés által kínált birodalmi perspektívát leginkább Marianne Klemun és Deborah Coen

használják ki, és szintén ők azok, akik a birodalom déli (Dalmácia, Szlovénia) és keleti (Galícia) peremterületeire is több figyelmet fordítanak, még akkor is, ha azok inkább a tudományos megfigyelés és felmérés tárgyaiként, és kevésbé a tudományos tevékenység aktív résztvevőiként jelennek meg. Egyes tanulmányokban kiemelkedő jelentőséghez jut a városi kultúra szerepe (és nem csak a fővárosok, Bécs, Budapest és Prága esetében); ebben a kötet illeszkedik a tudománytörténet-írás közelmúltbeli törekvéseihez, hogy a városi kultúrát nemcsak a tudományos tevékenység és a tudástranszfer helyszínéként, hanem annak aktív résztvevőjeként és katalizátoraként kezelje,² viszont a kötet négy vezérelvéhez való illeszkedés – mely ígéretes összefogó irány lehetne a már említettek mellett – inkább implicit módon jelenik meg.

A kifogások ellenére persze nem tagadható, hogy a kötet nemcsak a közép-európai tudománytörténet szempontjából hiánypótló, de ajánlott mindazoknak, akiket érdekel a nacionalizmus és a (nemzeti és nemzetközi) tudomány története, illetve azok gyakran komplikált, de annál érdekesebb kapcsolata.

Stráner Katalin

² Dierig, Sven–Lachmund, Jens–Mendelsohn, J. Andrew 2003: Introduction: Toward an Urban History of Science. *Osiris* (18.) Science and the City. 1–19.